

Johan Verspay

Dorpsvorming in Nederland

Ook kleinschalige archeologische waarnemingen bieden inzicht

Eeuwenlang woonde het grootste deel van onze bevolking in dorpen. De bedrijvigheid van de bewoners was aan huis gebonden. Door bij elkaar te gaan wonen konden in de loop der tijd secundaire voorzieningen als een kerk, school, herberg of markt ontstaan. Voor de bestudering van het dorpsvormingsproces werd in het kader van de 'Oogst voor Malta' studie gedaan naar het clusteren van en 'plaatsvast' worden van agrarische nederzettingen.¹ Daarbij werden antwoorden gezocht naar vragen rondom de opeenvolgende bewoningsfasen van deze dorpen, inclusief het verschijnen van de genoemde voorzieningen.

Stand van onderzoek

De Nederlandse archeologie kent een lange traditie van nederzettingsonderzoek. Belangrijke onderzoeksvragen voor de middeleeuwen hebben betrekking op het proces van het 'plaatsvast' worden van nederzettingen en het ontstaan en de ontwikkeling van de huidige dorpen. De kennis van de ontwikkeling van nederzettingen in het algemeen en dorpsvorming in het bijzonder loopt uiteen voor de verschillende (archo)regio's. Waar we in Noord-Nederland met name voor het veengebied nog bezig zijn met het samenstellen van een overzicht van de verschillende nederzettingvormen in tijd en ruimte, zijn er voor Zuid(oost)- en Oost-Nederland al meerdere modellen opgesteld voor de ontwikkeling van nederzettingen. In de meeste gevallen blijft de kennis in belangrijke mate beperkt tot het niveau van de individuele nederzetting. Vergelijkend onderzoek richt zich overwegend op classificatie van deze nederzettingen. In veel mindere mate zijn er ideeën geformuleerd over de onderlinge samenhang tussen de nederzettingen, de betekenis van hun onderlinge verschillen en overeenkomsten, en de ontwikkeling van het netwerk van nederzettingen door de tijd heen.

Daarbij wordt voor iedere regio vastgesteld dat er een structureel gebrek is aan archeologische informatie uit de late middeleeuwen en vroege nieuwe tijd. Als voornaamste oorzaak hiervan wordt een verandering in de huisbouw genoemd waardoor de bebouwing archeologisch onzichtbaar wordt. Ook de ligging onder de huidige woonkernen maakt dit bodemarchief moeilijker toegankelijk, waardoor de belangstelling onder archeologen en beleidsmakers alleen maar verder afneemt. Onze archeologische kennis van middeleeuwse nederzettingen berust daar-

door hoofdzakelijk op de verlaten nederzettingen die later zijn opgenomen in akkercomplexen. Feitelijk betekent dit dat we zicht hebben op (een deel van) de bewoning in de vroege en volle middeleeuwen, maar dat de schakel met de dorpen en gehuchten die we kennen uit de nieuwe tijd ontbreekt.

Een bijkomend probleem is het verschil in bronnen die ons beeld bepalen van nederzettingen uit de verschillende perioden. Voor de vroege en volle middeleeuwen zijn dit overwegend archeologische vindplaatsen en voor de late middeleeuwen en nieuwe tijd hoofdzakelijk tekstuele en cartografische bronnen.

Inventarisatie relevante gegevens

Het eerste deel van ons onderzoek was erop gericht om mogelijk relevante archeologische opgravingen bijeen te brengen en te beoordelen op hun bruikbaarheid voor een synthese. We kozen hierbij voor een tweeledige opzet waarbij informatie uit thans verlaten nederzettingen én uit nog bestaande dorpen werd gebruikt. De eerste groep zou daarbij inzicht kunnen verschaffen in wanneer, waar en hoe clustering en kernvorming van bewoning plaatsvond, terwijl regressief onderzoek in bestaande dorpen (met een middeleeuwse oorsprong) zou kunnen laten zien wanneer en hoe deze tot stand kwamen en zich vervolgens verder ontwikkelden. Daarbij was voor deze dorpen een veel breder palet aan bronnen beschikbaar, zoals geschiedkundige studies, topografische kaarten en origineel archiefmateriaal.

Voor de inventarisatie van Malta-opgravingen maakten we gebruik van Archis. Met de criteria die we hadden afgeleid van

- ◀ De terpnederzetting van Hegebeintum is door het afgraven van de terp sterk verkleind. De overgrote meerderheid van de Malta-opgravingen lag buiten de historische dorpskernen. Dit betekent dat de verdwenen nederzettingen sterk zijn oververtegenwoordigd in de beschikbare archeologische data.

archeologische, historisch-geografische en antropologische theorieën leverde onze zoekopdracht 725 opgravingen op die in de afgelopen tien jaar waren gepubliceerd. Hiervan bevonden er zich 410 buiten stedelijk gebied. Van 377 vindplaatsen (92 procent) kon een (digitaal) rapport worden verkregen. Al deze rapporten werden inhoudelijk beoordeeld op hun bruikbaarheid. Uiteindelijk bleken er 190 (50 procent) relevant, 46 procent van het totale aantal rurale vindplaatsen.

Database

Ondanks het aanzienlijke aantal relevante opgravingen moesten we na verdere analyse van de rapporten concluderen dat de data – binnen de gegeven aanpak – slechts van beperkt nut zijn om te komen tot een synthese over dorpsvorming. Dit heeft een aantal oorzaken.

Op de eerste plaats wisselde de kwaliteit van de data in Archis aanzienlijk. We vonden talloze onvolledige records, inconsistente beschrijvingen en doublures. De beschrijvingen van de afzonderlijke opgravingen vertoonden een grote variatie in omvang, detail en zorgvuldigheid. De samenvattingen van de opgravingsrapporten in DANS, daarentegen, waren over het algemeen veel bruikbaar. De kwaliteit van de data is ontegenzeggelijk sterk toegenomen naarmate de database meer ingebed raakte in de archeologische praktijk. Niettemin moest worden vastgesteld dat, hoewel Archis zich prima leent voor het vastleggen van de basale onderzoeksgegevens, het in zijn huidige vorm slechts beperkt bruikbaar is voor synthetiserend onderzoek.

De tweede reden voor het bescheiden nut van de opgravingsgegevens is dat de omvang van de opgravingen doorgaans niet toestaat uitspraken te doen op het niveau van de nederzetting. Grootschalige studies van middeleeuwse plattelandsnederzettingen zijn zeldzaam en betreffen doorgaans ouder onderzoek, zoals in Kootwijk en Gasselte.² Deze omvang is een bepalende factor om zicht te krijgen op de samenstelling en topografie van de nederzetting. Om een bruikbare bouwsteen te vormen, moet de archeologische waarneming in ieder geval ruim genoeg zijn om overzicht te bieden op het niveau van het erf en zijn directe omgeving. In veel gevallen blijkt de focus bij een opgraving echter te liggen op afzonderlijke gebouwplattegronden.

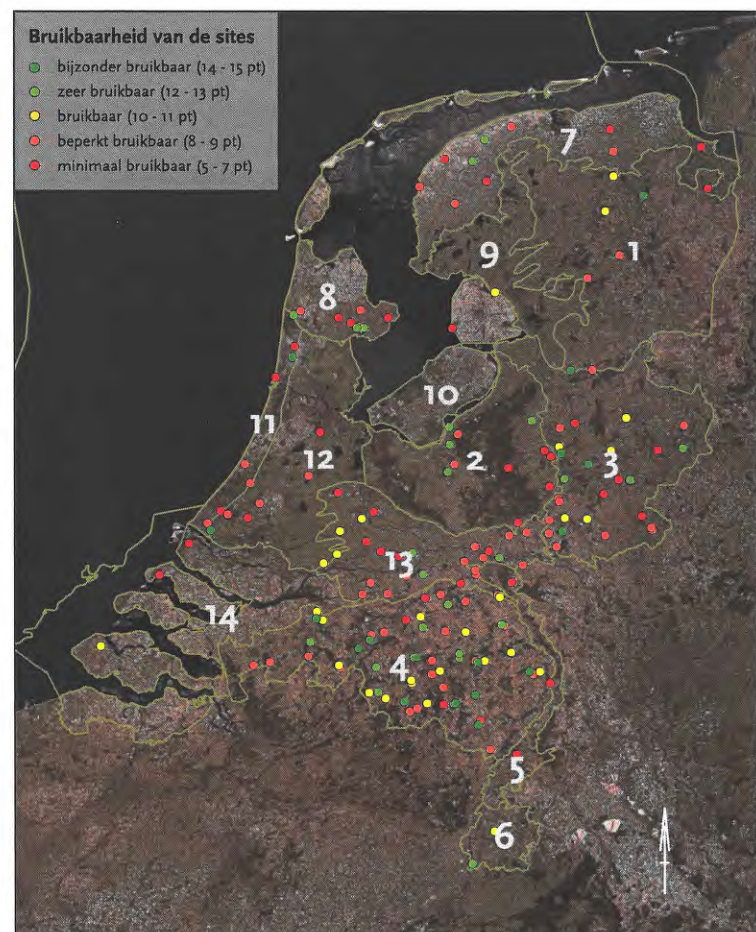
Daarbij blijken archeologische opgravingen binnen de historische dorpskernen schaars. Van de relevante vindplaatsen lagen er niet meer dan 25 (13 procent) binnen de contouren van de nederzetting uit de vroege negentiende eeuw. De overgrote meerderheid van de opgravingen was uitgevoerd in het omliggende buitengebied. Dit betekent dat de verdwenen nederzettingen sterk zijn oververtegenwoordigd in onze archeologische dataset. Een bijkomend probleem is dat de weinige opgravingen die in de oude dorpskernen werden uitgevoerd meestal vrij klein zijn. Dat heeft tot gevolg dat een vindplaats meestal maar gedeeltelijk kon worden onderzocht. De fragmentatie van de data wordt versterkt door verstoring door opvolgende bewo-

ningsfasen, waardoor het soms moeilijk is de resten te interpreteren. Toch zullen deze resten van grote waarde blijken te zijn.

Tot slot moet worden vastgesteld dat er nauwelijks dorpen zijn met meerdere relevante opgravingen. Aangezien geen enkele opgraving een geheel dorp omvat, moet de vorming en ontwikkeling van deze nederzettingen worden gereconstrueerd uit meerdere archeologische waarnemingen, bij voorkeur uit hetzelfde dorpsareaal. Dit blijkt problematisch; in slechts zes dorpen waren drie of vier bruikbare vindplaatsen beschikbaar.

Over een andere boeg

Toen de opgravingsgegevens ontoereikend bleken voor een reconstructie van dorpsvormingsprocessen van onderaf, is gekozen van koers te veranderen en te kijken in hoeverre deze data gebruikt konden worden voor het toetsen van bestaande nederzittingsmodellen uit de archeologie en historische geografie. Hiervoor voerden we een nieuwe inventarisatie uit. Daarmee werden voor negen van de veertien archeoregio's een of meer

- ▲ Binnen dorpsnederzettingen werd de afgelopen jaren een groot aantal Malta-opgravingen uitgevoerd. Uit bestudering van de rapporten bleek dat er voor de verschillende archeoregio's grote verschillen bestaan in de kennis van de ontwikkeling van de dorpsvorming.

dere modellen gevonden. Toch bracht ook dit ons helaas niet veel verder. Terwijl een deel van de modellen zeer actueel was, bleken andere hopeloos gedateerd. Belangrijker was dat dorpsvorming geen deel uitmaakte van de meeste nederzettingsmodellen omdat deze bijvoorbeeld stopten in de volle middeleeuwen of alleen gebruik maakten van archeologische vindplaatsen (en dus verlaten nederzettingen). Duidelijk werd dat de nederzettingsmodellen nauwelijks een verklaring voor de topografische ontwikkeling van de dorpen geven, en geen inzicht bieden hoe de variatie in hun lay-out en samenstelling tot stand is gekomen. De vraag die dan rijst is in hoeverre deze ruimtelijke ontwikkelingen überhaupt effectief in algemene modellen gevangen kunnen worden.

Historisch-geografisch onderzoek van Spek in Drenthe toont het belang van lokale factoren in de vorming en ontwikkeling van individuele dorpen. Zo is de geografische situatie ter plaatse, de natuurlijke mogelijkheden die het landschap biedt voor landbouw, de structurering van het grondbezit (zowel heerlijk als particulier), toegang tot handelsnetwerken en de ligging ten opzichte van belangrijke infrastructuur van belang voor de plaatselijke ontwikkeling.³ Ook Leenders komt voor Brabant tot vergelijkbare conclusies.⁴ Dit betekent dat dorpsvorming op voorhand niet afdoende verklaard kan worden op regionaal niveau. Althans, nog niet in dit stadium. Om dit proces te kunnen doorgronden is het eerst nodig om uit te vinden hoe deze factoren uitpakten op lokaal niveau en in welke vorm.

“Lokale factoren, zoals de geografie van de regio en de toegang tot handelsnetwerken, zijn van belang voor de vorming en ontwikkeling van dorpen”

Dankzij historisch onderzoek zijn we goed geïnformeerd welke factoren in algemene zin een rol speelden in dorpsvorming. Curtis heeft deze gegroepeerd in vier thematische kaders: macht, dwang en heerlijkheid; collectief bestuur en het vastleggen van grondbezit; akkersystemen en het beheer van grondstoffen; en urbanisatie en integratie in een markteconomie.⁵ De antropoloog Silberfein onderscheidt daarnaast nog vier sociale motieven voor mensen om bij elkaar te gaan wonen: defensieve, economische, juridische en religieuze relaties.⁶ Er gaapt echter een grote kloof tussen de hierop gebaseerde modellen over nederzettingsontwikkeling en dorpsvorming enerzijds en de individuele archeologische waarneming anderzijds. Om deze te overbruggen hebben we ons gewend tot de historische geografie. Studies zoals die van Spek, Fermin of Keunen laten zien hoe een diepgaande analyse van dorpsterritoria aan de hand van een breed spectrum aan historische bronnen zeer succesvol kunnen zijn in de reconstructie van de ontwikkeling van een dorp, zeker wanneer deze onderdeel is van een interdisciplinaire studie.⁷

Een van de voordelen van historische geografie is dat het niveau van waarneming beter aansluit op de schaal van onze onderzoeksobjecten aangezien het dorpen in hun geheel bekijkt in relatie met het omliggende dorpsgebied. Archeologische waarnemingen komen zelden verder dan een fragment van een nederzetting. Bovendien kan het combineren van kaarten en veldwerk met de analyse van archiefstukken inzicht verschaffen in aspecten als grondbezit en gewoonterecht, welke een belangrijke rol speelden in dorpsvorming, maar archeologisch nageenough onzichtbaar zijn. Daarmee kan historische geografie een kader bieden waarbinnen archeologie gericht kan bijdragen door bijvoorbeeld het dateren van historische landschapselementen, informatie te verschaffen over elementen die voorheen niet bekend waren uit de geschreven bronnen of het toetsen van de structuren, opbouw en fasering van geografische relicten in het veld.

- ▲ Als bestaande archeologische rapportages geen inzicht verschaffen in de dorpsvorming kan een zelfstandig op te zetten onderzoek uitkomst bieden. Een mooi voorbeeld van *community archaeology* in Cobham Village onder leiding van Kent County Counsel (UK).

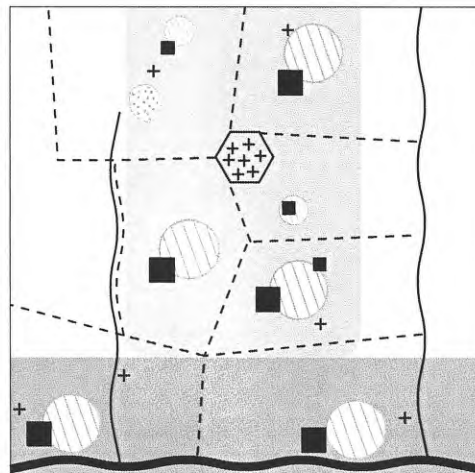
Interdisciplinair onderzoek

Duidelijk werd bij de studie van een viertal uitgekozen dorpen dat vergelijkbare processen konden leiden tot een verschillende topografie, terwijl dorpen met een vergelijkbare lay-out een geheel andere oorsprong konden hebben. Elk van de dorpen had zijn eigen, afzonderlijke ontwikkelingsgeschiedenis waarin lokale factoren, instellingen en personen een belangrijke rol speelden. In algemene zin stemmen de factoren die betrekking hebben op het clusteren en 'plaatsvast' worden van bewoning en het verschijnen van secundaire voorzieningen in een nederzetting overeen met de modellen van Curtis en Silberfein. De verscheidenheid die we niettemin aantreffen in onze casestudies kunnen worden toegeschreven aan de grote invloed van lokale factoren en personen in het proces van dorpsvorming. Vanwege deze aangetroffen verscheidenheid kunnen we concluderen dat de vorming van dorpen niet zozeer het logische

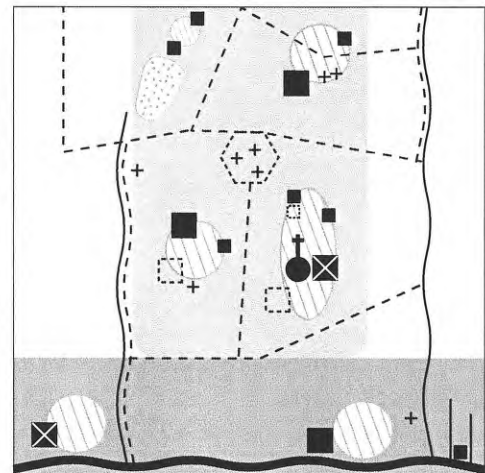
resultaat is van één specifieke factor of beslissing, maar veel eerder de uitkomst van een context waarin aan een aantal condities werd voldaan die de vorming van een dorp mogelijk of opportuun maakte.

Het belang van de lokale factoren betekent dat om een uitvoerige synthese van dorpsvorming te kunnen maken, we dit proces eerst op een lokaal niveau moeten uitpluizen en begrijpen. Alleen dan is het mogelijk hier meer algemene trends uit af te leiden en een betekenisvol regionaal model op te stellen. Hoewel we enkele uitstekende casestudies hebben gevonden, is hun aantal op dit moment nog te gering om een dergelijke synthese te ondernemen. Voorlopig blijft deze kennislacune dus nog bestaan. Het goede nieuws is dat ondanks de complexiteit van dorpsvorming en het feit dat sommige van de voornaamste processen niet direct archeologisch waarneembaar zijn, het nog steeds zeer wel mogelijk blijkt inzicht te krijgen in deze ontwik-

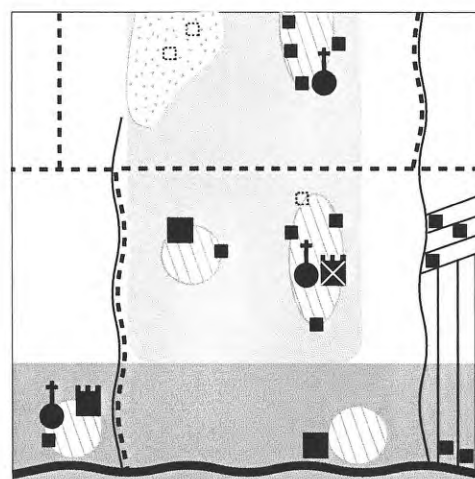
► Voor een aantal archeoregio's is het proces van dorpsvorming beschreven in één of meerdere nederzittingsmodellen. Menno Dijkstra ontwikkelde voor het kustgebied rond de mondingen van Rijn en Maas een dergelijk model. Voor negen van de veertien archeoregio's zijn er vergelijkbare modellen beschikbaar.

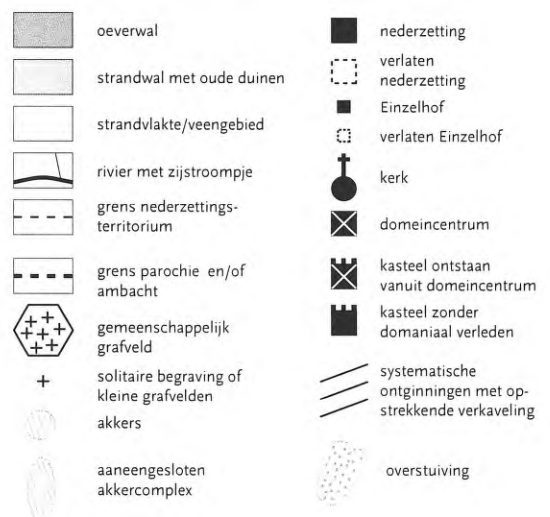
Merovingische periode (500 - 720)

Karolingische periode (720 - 900)

Volle middeleeuwen (900 - 1250)

keling. Dit is te zien in onze casestudies. De sleutel hierbij is interdisciplinair onderzoek; in het bijzonder het gebruik van historische geografie en een gedetailleerde reconstructie van (laat) middeleeuws grondbezit en -gebruik. Een historisch-geografisch en historisch overzicht van een dorpsgebied stelt ons in staat om betere interpretaties te maken van (vaak kleinschalige) archeologische waarnemingen en hun samenhang te begrijpen. Het vormt ook een beter instrument voor accurate verwachtingen, doelmatige vragen en een afgewogen selectie. Als zodanig is een dergelijk kader nuttig voor gemeentelijk erfgoedbeleid en ruimtelijke ordening waarin het kan worden geïntegreerd.

Hoe nu verder?

De eigenaardigheden van onderzoek in dorpskernen betekent dat dit wezenlijk verschilt van de opgravingen in het buitengebied die de norm zijn in de huidige rurale archeologie. In wezen lijkt dorpsarcheologie meer op stadskernonderzoek. Dit zien we terug in de schaal van de waarnemingsmogelijkheden die door-

gaans beperkt zijn tot kleine percelen en kijkgaten: ook wel geringschattend 'postzegelarcheologie' genoemd. Casestudies laten niettemin zien dat de snippers informatie uit deze kleinschalige opgravingen, sleuven en begeleidingen van onschatbare waarde kunnen zijn voor de reconstructie van de ontwikkeling van een dorp. Het is daarom van belang de potentie van deze kleinschalige interventies te onderkennen en in te bedden in gemeentelijk beleid. Om dit effectief te doen adviseren we te komen tot het opstellen van een gemeentelijke onderzoeksagenda en die te vertalen in verwachtingskaarten en beheersmaatregelen.

Omdat lokale factoren een grote rol spelen in dorpsvorming en data vaak fragmentarisch beschikbaar zijn, is het van belang overzicht te bewaren. Dorpsarcheologie is gebaat bij een vast kennispunt voor een samenhangende interpretatie van kleinschalige waarnemingen en de gefundeerde inschatting van de relevantie van archeologische inzet op diverse locaties. Het is geen toeval dat bij de beste casestudies van dit moment gemeentelijke archeologische diensten betrokken zijn. Er is echter geen dwingende reden om dorpsarcheologie enkel te beperken tot het werkterrein van de gemeentelijk archeoloog. Nu is vastgesteld dat lokaal onderzoek gebaat is bij een historisch-geografische studie van het dorpsgebied kan dit als kader dienen voor de interpretatie van (kleinschalige) archeologische waarnemingen en leiden tot een beter begrip van dorpsvorming als onderdeel van de bredere nederzettingdynamiek. Bovendien kunnen de verwachtingskaarten hiermee verder worden toegespitst. Daarmee zijn ook weinig omvangrijke archeologische waarnemingen in historische dorpen – zelfs al betreft het 'postzegels' – van belang. Daarbij is het zinvol de gemeentelijke regels voor vrijstelling van archeologisch onderzoek bij bodemingrepen binnen de bebouwde kom te evalueren.

Community archaeology

Een andere mogelijkheid is om zelf een doelgericht onderzoek van historische dorpen op te zetten. Inspiratie hiervoor kunnen we vinden in het Currently Occupied Rural Settlements (CORS) project van de universiteit van Cambridge.⁸ Hierbij zijn onderzoekers samen met dorpsbewoners in de geschiedenis van hun woonplaats gedoken en hebben aan de hand van kleine proefputjes verspreid door het dorp, op een laagdrempelige manier en met een minimale verstoring van de bodem, inzicht gekregen in de ruimtelijke ontwikkeling van het dorp door de tijd heen. Behalve dat dit waardevolle wetenschappelijke inzichten opleverde, bracht dit de buurt bij elkaar en wekte het interesse van mensen in het verleden van hun eigen dorp. Inmiddels neemt een groot aantal dorpen in East-Anglia (UK) deel aan het project, waardoor de onderzoekers nu in staat zijn ontwikkelingen op regionaal niveau te bestuderen. Bovendien blijkt het aanstekelijk te werken en zijn buurtbewoners in veel dorpen verder gegaan met het onderzoek van hun streek. Dit moesten wij ook maar eens gaan doen.

- ▲ Het feit dat Warnsveld parochiecentrum werd had een positief effect op de ontwikkeling van het dorp. Er kwam een aantal voorzieningen en de agrarische productie werd afgestemd op de vraag vanuit Zutphen. Uiteindelijk was deze ontwikkeling krachtig genoeg om onder Frans gezag omstreeks 1800 als dorp aangewezen te worden.

Warnsveld: van kroondomein tot kerkdorp

Het dorpje Warnsveld bij Zutphen bleek een van de beste casestudies voor ons onderzoek. Warnsveld was onderdeel van de buurschap Leesten, samen met de kernen Eme en Leesten. Elk van hen lag op een rivierduin die tevens plaats bood aan het akkerland. Dit dorpterritorium, de marke, gaat als nederzettingsgebied terug tot de laat-Romeinse tijd. De bewoning concentreerde zich destijds in het gebied ter hoogte van Eme. Hoewel Warnsveld de kleinste en de jongste van de gehuchten was, zou juist deze uitgroeien tot dorp.

Historisch onderzoek geeft aanleiding te veronderstellen dat het gebied in de Karolingische tijd koninklijk bezit was met hoeven te Eme, Leesten en Warnsveld. Deze werden waarschijnlijk bewoond door zogenaamde *militēs agrarii*, vrije boeren die militaire diensten verleenden aan de koning. De vondst van een Merovingisch krijersgraf in Leesten illustreert de martiale status van de voorgangers. In de volle middeleeuwen is dit gehucht uitgegroeid tot een geclusterde nederzetting van eigengeërfde boeren. In de late negende en vroege tiende eeuw treffen we hier sporen van houtskool en ijzerproductie aan. Deze was ongetwijfeld bestemd voor de smederijen in de nieuwe ringwal-

burg die werd aangelegd in Zutphen na de Vikingaanval in 882.

De bewoning te Eme kwam rond deze tijd op een vaste plaats te liggen en bestond uit een groepje van drie hoeven aan een doorgaande weg met (mogelijk al) drie andere hoeven daaromheen. Deze boerderijen waren onderdeel van het domeingood Horselder, dat eigendom was van de priorij van de Sint-Walburgiskerk en tot haar oudste bezittingen behoorde. Deze goederen waren waarschijnlijk geschonken door Bernhold, de bisschop van Utrecht die in 1046 ook graaf van Zutphen werd. Omstreeks het midden van de elfde eeuw stichtte Bernhold in Warnsveld een kerk gewijd aan Sint Maarten. Behalve de ligging aan de rivier de Berkel en de doorgaande wegen naar Lochem en Eefde, was de locatie waarschijnlijk ingegeven door het landgoed dat de bisschop er als eigen goed bezat. Met de stichting van de kerk werd de nederzetting verheven tot parochiecentrum. Dit resulteerde in een bescheiden groei van de nederzetting waarbij de bewoning en enkele faciliteiten zich clusteren om de kerk. Tot deze voorzieningen behoorden in de late middeleeuwen een oliemolen, een smederij en enkele herbergen. Buiten deze kern werd een open

akkercomplex ingericht met daaraan enkele hoeven. In de daarop volgende eeuwen is het akkerland van de afzonderlijke gehuchten uitgebreid en werden nieuwe ontginningen ondernomen. Daarbij werden verscheidene nieuwe hoeven ingericht. In de loop van de vijftiende eeuw werd hierin de invloed van stedelijke investeerders uit Zutphen zichtbaar. In de landbouw vindt verdere specialisatie plaats en de agrarische productie is in toenemende mate afgestemd op de stedelijke vraag.

Na de kortstondige groei is Warnsveld lange tijd klein gebleven ondanks de verheffing tot parochiecentrum. Enerzijds heeft dit te maken met de marke-organisatie. Daarbinnen hadden de eigengeërfde boeren meer zeggenschap dan de pachtboeren. Het bestuurlijk zwaartepunt bevond zich als gevolg daarvan in Leesten. Anderzijds heeft de nabijheid van Zutphen de ontwikkeling van Warnsveld geremd en vinden we er geen markt of ambachtlieden. De lokale economie zal geheel ondergeschikt zijn geweest aan deze grote stad. Warnsveld werd pas echt een dorp in het begin van de negentiende eeuw als onderdeel van de bestuurlijke reorganisatie van het Franse gezag. De status als parochiecentrum gaf daarbij de doorslag.

Verantwoording

Het project 'Oogst voor Malta' organiseert de uitvoering van synthetiserend archeologisch onderzoek op basis van de resultaten van Malta-onderzoek. Drijfveer hierbij is het verbeteren van de archeologische monumentenzorgpraktijk, zodat daar scherpere keuzes gemaakt kunnen worden. 'Oogst voor Malta' is een initiatief van het Ministerie van OCW en wordt uitgevoerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, in samenwerking met bedrijven, universiteiten en gemeenten.

Noten

- 1 Verspay e.a. (2018).
- 2 Heidinga (1987); Waterbolk en Harsema (1979).
- 3 Spek (2004).
- 4 Leenders (2011).
- 5 Curtis (2013).
- 6 Silberfein (1998).
- 7 Spek e.a. (2010); Fermin (2013); Keunen (2006).
- 8 Lewis (2013); Lewis (2014).

Literatuur

Curtis, D.R. (2013), 'The Emergence of Concentrated Settlements in Medieval Western Europe. Explanatory Frameworks in the Historiography', in: *Canadian Journal of History/Annales canadiennes d'histoire* 48, 223-251.

Fermin, H.A.C. (2013), *De Weme van Warnsveld: Ar-*

cheologisch en historisch onderzoek rond de oude pastorie op Rijksweg 57 in Warnsveld (gem. Zutphen), Zutphense Archeologische Publicaties 76, Zutphen

Heidinga, H.A. (1987), *Medieval settlement and economy north of the lower Rhine. Archaeology and history of Kootwijk and the Veluwe (the Netherlands)*, Assen

Keunen, L.J. (2006), "'...der grosse und kleine hoff undt darauf bestehendes dorpf Neede...". De ontwikkeling van de hof en het dorp Neede', in: *Bijdragen tot de geschiedenis van Stadt en Heerlijkheid Borculo* 12, Borculo

Leenders, K.A.H.W. (2011), 'Late dorpsvorming in het Brabantse zand', in: *Historisch Geografisch Tijdschrift* 29, 73-80

Lewis, C. (2013), 'Test pit excavation within currently occupied rural settlements. Results of the University of Cambridge CORS project in 2012', in: *Annual Report of the Medieval Settlement Research Group* 28, 77-89

Lewis, C. (2014), 'The Power of Pits. Archaeology, Outreach and Research in *Living Landscapes*', in: K. Boyle, R.J. Rabett en C.O. Hunt (red.), *Living in the Landscape. Essays in Honour of Gaeme Barker*, Cambridge, 321-338

Silberfein, M. (red., 1998), *Rural Settlement Structure and African Development*, Boulder

Spek, T. (2004), *Het Drentse esdorpenlandschap.*

Een historisch-geografische studie, Utrecht

Spek, T., H. van der Velde, H. Hannink en B. Terlouw (2010), *Mens en land in het hart van Salland. Bewonings- en landschapsgeschiedenis van het kerspel Raalte*, Utrecht

Verspay, J.P.W., A.M.J.H. Huijbers, H. van Londen, J. Renes en J. Symonds (2018), *Village Formation in the Netherlands during the Middle Ages (AD 800-1600). An assessment of recent excavations and a path to progress*, Nederlandse Archeologische Rapporten 56, Amersfoort

Waterbolk, H.T. en O.H. Harsema (1979), 'Medieval farmsteads at Gasselte', in: *Palaeohistoria* 21, 227-265

Over de auteur

Johan Verspay is archeoloog en promovendus aan de Universiteit van West-Bohemen, waar hij onderzoek verricht naar transformatie van het Brabantse platteland in de late middeleeuwen en vroege nieuwe tijd. Als onderzoeksmedewerker aan de Universiteit van Amsterdam rondde hij in 2017 het 'Oogst voor Malta' onderzoek *Dorpsvorming in de middeleeuwen, circa 800-1600 af*. Het rapport is te downloaden op: <https://cultureelerfgoed.nl/publicaties>.